

מהמונומנט למכלול, מהפירוט להכללה
הנוף וחלקו בתפיסת שימור מורשת תרבות
עירית עמית-כהן

(ICOMOS ישראל, ראש מסלול שימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות, המחלקה
לגיאוגרפיה וסביבה בר אילן)¹

הקדמה

בשעה שכתבה זו נכתבת מתקיימים מאמצים בוועידת איקומוס העולמית לצרף לרשימת המורשת העולמית נופים ונכסים העונים להגדרה 'נוף עירוני היסטורי'. שורשיה של הגדרה זו באמנה לשימור ערים היסטוריות משנת 1987 שהדגישה שתיחום העיר ההיסטורית כולל את סביבתה הטבעית ואת הסביבה 'מעשה ידי אדם', תשתיות וצמחיה. הגדרה ישנה זו לא סיפקה את דורשי השימור, שהושפעו מאוד מהחלטה בשנת 1992 לכלול ברשימת המורשת העולמית 'נופי תרבות'; נופים הנבדלים מנוף טבעי בכך שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם או נופים המהווים מקור להשראה וזיכרון בעבור האדם. ההגדרה החדשה הדגישה את חשיבותו של המכלול ההיסטורי ואת הדיאלוג המתקיים בין הנוף למרקם התרבותי. במפגש בשיאן שבסין (Xi'an) בשנת 2005 הדגישו את חשיבות 'הרקע' אותה סביבה קרובה התורמת לתכונתו יוצאת הדופן של הנכס והנוף שבגללה הוכרו לשימור, ובווינה באותה שנה בחרו נציגי איקומוס לדון בנוף עירוני היסטורי ובזכאותו להיכלל ברשימת המורשת העולמית. עתה בשלהי שנת 2011 נמצאה להם הגדרה מוסכמת: נוף עירוני היסטורי - הינו מרקם עירוני, שנדבכו התרבותיים והטבעיים אינם מוגבלים לתיחום הגרעין ההיסטורי או לתיחום המוניציפאלי העירוני.

¹ המאמר נכתב בראשית נובמבר, בינתיים ההמלצה אושרה ב 15.1.011

ההגדרות שתוארו לעיל מצביעות על מגמה להרחיב את רשימת הנכסים הראויים לשימור ולכלול בהם מכלולים (נכסים להם נושא משותף) וחטיבות גדולות החובקות נוף (landscape) ומרקמים בנויים והאיחוד הוא שמייחדן. מגמה זו תואמת נטייה גוברת במדינות שונות בעולם ליצור הגדרות מכלילות לתופעות נופיות ומרקמיות. אלא שמגמה זו גם מעלה חששות לפגיעה בדרישות להתעמק בערכם של נופים ונכסים בנויים, בצורך לסקור ולתעד, ובחשיבות ההקפדה על כלי השימור ואופן השימור.

בגלל היקפו של הנושא אציג תופעה זו בנושא אחד - ניסיונות לכלול בהגדרת השטחים הפתוחים מרחבים כפריים: יישובים ושימושי קרקע חקלאיים, שדות ומטעים. לנטייה זו שתי סיבות: האחת - לחצי פיתוח מסיביים הקיימים במדינות רבות והחשש הגדל לאובדן שטחים פתוחים ופגיעה במרחבים כפריים. השנייה - תכונות דומות של שני המרחבים (מרחבים פתוחים המתאפיינים בצפיפות בנייה נמוכה, בנוף צמחי המשתלב בנוף טבעי ובמגוון תפקודים נמוך) המדגישים את שונותם מהמרקמים העירוניים המפותחים באינטנסיביות רבה; שונות המקדמת את הגדרתם כמוצר ציבורי המכיל ערכי מורשת, ערכים אקולוגיים וטבעיים ומאפשרת שימוש בהם לצורכי פנאי ונופש.

ישראל

בישראל התחזקה גישה זאת בשנות התשעים בעקבות גלי הגירה גדולים, בעיקר ממדינות ברית המועצות לשעבר ובגלל תמורות כלכליות, חברתיות ואידיאולוגיות במרחב הכפרי. אלא שהדיון בהכללת המרחבים הכפריים בשטחים הפתוחים בישראל שונה ממדינות העולם בכמה נושאים: 1. עוצמת השינויים הדמוגרפיים הן בגלל הגירה גדולה בזמן קצר והן בגלל שיעורי ריבוי טבעי חריגים. שני אלה משפיעים על עלייה לביקושים לקרקע בעיקר לשימושים כמו מגורים ותעסוקה ובשל כך - חשש לפגיעה בשטחים פתוחים כמו גם בשטחים חקלאיים. 2. שטח קטן ומצומצם הגורם לתחרות מוגברת של שימושי קרקע על כל פיסת קרקע. 3.

'החלום האמריקני' לבית צמוד קרקע והמאפיינים הישראליים: תחרות גבוהה על קרקע ואידיאולוגיה חברתית ופוליטית המקנה לקרקע משמעויות חברתיות ותרבותיות. 4. ייחודן, הן המתארי הן החברתי-תרבותי ואידיאולוגי, של צורות ההתיישבות הכפרית בישראל שהבולטת בהן היא ההתיישבות העובדת, קיבוצים ומושבים.

ההכרה בייחודה של ההתיישבות הכפרית ככלל וההתיישבות העובדת בפרט, הקריאה לשמור על שטחים פתוחים - למרות האילוצים הדמוגרפיים, והדרישה לתת מענה לצורכי הפיתוח הייחודיים של ישראל מאתגרים את מערכת התכנון בישראל. ואכן, מגמת התכנון במרחב הכפרי השתנתה מעיסוק בשמירת קרקע לצורכי עיבוד חקלאי (התמקדות שאפיינה את המרחב הישראלי עד שנת 1985, השנה בה משבר כלכלי המוכר גם 'משבר המושבים' תרם לשינוי בגישה זו), לעיסוק רחב יותר המדגיש את שמירתה כחלק משטחים פתוחים וכנופים כפריים המייצגים מורשת תרבותית ואידיאולוגיה התיישבותית ומבליטים את ייחודו של המרחב הישראלי.

העיסוק בהגדרות הנופים בישראל וביחסם למרחבים כפריים הוא חלק מהתפתחויות כלכליות וחברתיות המאפיינות את העולם כולו: תמורות טכנולוגיות בעיבוד שטחים חקלאיים וצמצום בכוח עבודה; דיון במהותו של צדק רב-דורי על פיו זכאים גם הדורות הבאים ליהנות מנכסי טבע ותרבות, ובלשון היותר מוכרת, פיתוח בר קיימא; זהות ערכית של טבע ותרבות: שניהם מייצגים המשכיות ויציבות, שניהם תורמים לאיכות חיים, לחוויה ולתיוור; לשניהם תפקידים חדשים גם כלכליים וגם סמליים.

שיטות לסיווג מכלולים של מרחבים פתוחים, כפריים ונכסי מורשת תרבות

הגישה המצביעה על חשיבות השטחים הפתוחים, בעיקר אלה המאופיינים במגוון נופיהם הטבעיים, איננה מנותקת מהתפתחות הדרישה לשמר נכסי מורשת תרבות מוחשית המשובצים בתוכם או סמוכים להם.

לניתוח יצירה תרבותית מוחשית המתייחסת לנוף פתוח, טבעי או תרבותי (שדה חקלאי, יער נטוע, גנים) ולסיווג דרכים שונות. באנגליה בשנת 1999 פותחה שיטה לסיווג נופים כפריים שהתבססה על תכנית שפותחה על ידי מוסדות האיחוד האירופי בשנות התשעים. השיטה האנגלית ייחסה משקל רב למאפייני תכסית (דפוסי ישובים, סוגי חוות, דפוסי שדות, מתקנים חקלאיים, מורשת בנוייה כפרית) זאת בניגוד לניתוחים אחרים שהדגישו בעיקר את הנוף הפיסי-אקולוגי (קרע, צמחיה, בתי גידול, מגוון מינים). המניע לחיבור השיטה היה רצונה של רשות המרחב הכפרי הבריטי (Countryside Agency) לשמר את הדימוי המרכזי של אנגליה כארץ של נופים כפריים. לטענת הרשות, באמצעות הדימוי הכפרי תקודם תיירות ותחזוק ההזדהות של האוכלוסייה עם המדינה, נופיה ומורשתה המשדרים יציבות והמשכיות.

השיטה האנגלית הבחינה בין יחידת נוף טיפוסית (Landscape Character Type) לחטיבה נופית (Landscape Character Area) הכוללת מספר יחידות נוף טיפוסיות. כל יחידת נוף נבחנה על פי מאפיינים פיסיים (טופוגרפיה, גיאולוגיה, גיאומורפולוגיה, הידרולוגיה וקרע), תכסית (גידולים חקלאיים, יער, חורש, בתה), תרבות ומורשת (צורות ישוב, תשתיות, ארכיאולוגיה ומורשת מוחשית) (Landscape Character Assessment). במקומות בהם נמצאו יחידות נוף בעלות מאפיינים דומים הוגדרה חטיבת נוף. יחידות נוף וחטיבות הנוף נבחנו בשלוש רמות מרחביות: מקומית, אזורית וארצית. ברמה המקומית רמת הפירוט וההתעמקות הייתה גבוהה מזו של המחוזית והארצית וזאת כדי לייחד יישובים ולחזק בהם זהות מקומית, הזדהות האוכלוסייה עם נופיה ועל ידי כך מעורבות גבוהה בשימורם (Landscape Character Assessment Guidance, 2002).

רשות הגנים הלאומיים של ארצות הברית (National Parks Authority) מיינה גם היא את נופי תרבותה, נופים בהם מתקיים מפגש בין הנוף הטבעי ליצירה התרבותית. המיון הדגיש את המימד ההיסטורי ואת המאפיינים הנופיים והציג חלוקה על פי

11 מרכיבים: שימושי קרקע ופעילויות; ארגון מרחבי-צורני; התאמה לסביבה הטבעית; מסורת מקומית; דרכים; תיחום וגבולות; צמחיה הקשורה בשימושי קרקע; מבנים; מקבצים; שרידים ארכיאולוגיים; פריטים בודדים; שבילי מרעה, גדרות, מצבות, אבני דרך, מחצבה עזובה וכו'.

המיון האמריקני התבסס על החלטת ועדת המורשת העולמית שבחסות ארגון אונסקו בשנת 1992 לא להסתפק בהגדרה נפרדת למורשת תרבות ומורשת טבע כפי שאומצה בשנת 1972 אלא לצרף הגדרה חדשה, 'נוף תרבות': אתרי תרבות המייצגים שילוב של נופי הטבע והיצירה התרבותית, מעשה אדם. הגדרה זו מבטאת את התפיסה שהנוף הטבעי הוא רקע והשראה ליצירה התרבותית (המוחשית והלא מוחשית) ולהכרה בהליך היווצרותה.

ההגדרות והסיווג שהוצגו לעיל התמודדו עם הבחנות נוספות: הפריט הבודד והמכלול, הנכס הוורנקולרי (פריט עממי הנקשר במלאכות יומיומיות, בטכנולוגיות, בסגנון ובאורחות חיים יומיומיים, שהמאפיין הבולט בו הוא שכיחותו) ולעומתו – הנכס ההירואי, הנקשר באירוע ייחודי או בדמות הרואית ומתאפיין בנדירותו. ייחודו של הפריט הבודד נובע משונותו בתוך הסביבה בה הוא נמצא ומהבולטות שלו בגלל מראהו, צורתו, סגנונו, החומרים מהם נוצר או הטכנולוגיה ששימשה ליצירתו. המכלול התרבותי מורכב מנכסים בנויים, תוואים, תשתיות, שדות וחורשות המתלכדים הודות לנושא משותף. ייחודו נובע מארגון הפריטים המרכיבים אותו והיחסים המתקיימים ביניהם.

התכונה הבולטת בהגדרות השונות הינה המפגש המתקיים בין סביבות להן תכונות חברתיות-תרבותיות דומות והדגש על הרצף הנוצר, שייחודו נובע מסיכום כל חלקיו. ארגון המורשת האנגלית הכליל מכלול שכזה תחת ההגדרה 'סביבה היסטורית' ובמקרה של מרחב כפרי 'סביבה היסטורית כפרית'. השימוש בצירוף לשוני זה נועד להדגיש אצל האנגלים את ההכרה וההבנה בייחודם הנופי, התרבותי והחוויתי של מרכיבי המכלול הכפרי: הנכסים, השדות, המטעים

והתשתיות, והתייחסות של פריטים תרבותיים אלה לנוף טבעי פתוח שזכה להכרה באיכותו, להגדרה ולתיחום.

העיסוק הגדל בשטחים פתוחים כמו גם ההכרה בחשיבותם של מכלולי מורשת המפגישים בין נוף טבעי ליצירה תרבותית מוחשית, ההבחנה שבמקרים רבים סמוכים אלה אצל אלה או אף נכללים האחד בתוך תחומו של האחר קוראים לדיון בתפקיד כל מרכיב בפני עצמו: השטח הפתוח ומאפייניו, המורשת התרבותית ומאפייניה וייחודו של הרצף המורכב משניהם. בישראל לדיון זה חשיבות בגלל הייחוד התרבותי והאידיאולוגי של המרחב הכפרי וההכרה בתרומתו לדמות הארץ.

מערכות התכנון בישראל ערות למגמה העולמית וכוללות בתכניות המתאר הארציות (תמ"א) והמחוזיות המתפרסמות בשנים האחרונות הגדרות וכלים שעניינם מכלולי נוף ומורשת (כזו תמ"א 31 ותמ"א 35). אלא שבתכניות אלא קיים חשש של אובדן היחס לנכסים המוחשיים ולערכם הייחודי, של חוסר דרישה והקפדה לסקר ותיעוד ראוי, של העדפת רגישותם של השטחים הפתוחים על פני הנכסים הבנויים, שבעידן של תמורות אידיאולוגיות, ביקושים לקרקע מצבם הולך ומדרדר.